

Kádár-rendszer

FEHÉR FERENC

A « hruscsovista » mintaállam

Az alábbi írás tömörített változata egy eredetileg angolul írt, külföldi közönséghez szóló tanulmány-nak. Angol eredetiben a dolgozat megjelent a *Telos* című amerikai baloldali folyóirat negyvenedik számában, franciául pedig a *Libre* c. párizsi időszaki sorozat (Payot) 1980/7. számában. A szöveg magyar változatát a Magyar Füzetek kérésére a szerző maga készítette; lényeges pontjaiban megegyezik az eredetivel, de kifejtési módja a magyar közönséget tartja szem előtt.

Fehér Ferenc Lukács György legjelesebb magyar tanítványai közé tartozik. A politikai filozófia nemzetközileg ismert művelője. Élettársával, Heller Ágnessel együtt, 1977/78 telén hagyta el Magyarországot, azokután, hogy már évek óta minden publikálási vagy tanítási lehetőségtől megfosztották őket. Velük egyidőben hasonló döntésre jutott egy másik tudós házaspár is: Márkus György filozófus és Mária, szociológus. Jelenleg mind a négyen Ausztráliában élnek.

Van-e kádárizmus? Jogos-e Kádár János nevéhez, aki lassan negyedszázada a magyar kommunista párt (és vele a magyar állam) feje, egy « izmust » ragasztani, s ezáltal

általánosítani személyét és a személyében jelképezett rendszer tartalmát? Különbözik-e rendszere attól, amit Walter Ulbricht, Erich Honecker, Boleslaw Bierut, Wladislaw Gomulka, Edward Gierek, Georghiu Dej, Nicolae Ceaușescu, Cservenkov, Todor Zsivkov, Klement Gottwald, Antonin Novotny, Gustav Husak vagy Enver Hodzsa reprezentáltak és reprezentálnak? Ha nem, az « imzus », melyet oly sűrűn biggyeszteneek nevéhez, pusztán újságírói fogás.

Továbbá, mint a címből látszik, egy « izmust » egy mássikkal határoztam meg: a « kádárizmust » a « hruscsovizmussal ». Kezdjük hát az utóbbival: mi a « hruscsovizmus »? Itt azonnal két megszorító megjegyzésre kényszerülök. Az első: a hruscsovizmus inkább a *célokban*, Hruscsov céljaiban létezett, mintsem egy megszilárdult rendszer formájában; jellegzetesen átmeneti állapot volt. A második: Hruscsov éppolyan kevésbé keresztelhetette el rezsimjét a saját nevére (vagy mások azt az ő nevére, amíg hatalmon volt), mint Kádár a sajátját. A « hruscsovizmus » vagy a « kádárizmus » mint fogalom elhajlás, a « helyes » kifejezés: *visszatérés a leninizmushoz*.¹

Amikor kimondom: a hruscsovizmus elsősorban célokban létezett, nem megszilárdult struktúrákban, feloldhatatlan paradoxként jellemzem azt, amit az én generációm még reális önmegtisztulási programnak fogott fel; azt állítom, hogy a hruscsovizmus *nagyobb szociális egységek-*

¹ Ezzel nem akarom tagadni Lenin (szintén átmeneti: jakobinus) rezsimje és az összes rákövetkező szovjet rezsim közti rokonságot; ez nyilvánul meg a hatalom monolit jellegében és abban, hogy társadalmilag alapvetően « szükséglet-diktatúráról » van szó. Ezen az *általános* közösségen belül, Lenin és Hruscsov körülbelül azonos időtartamú kormánya két *speciális* ponton is hasonlított egymásra. Mindkettő nagy jelentőséget tulajdonított bizonyos doktrinális elveknek (amelyeket egyébként a gyakorlat naponként megcsúfol), és — főként ezért — hamar át kellett adnia a helyét konzervatívabb vagy pragmatikusabb vezetési módszereknek.

ben megvalósíthatatlan, könnyen bomlékony egyensúly, amelynek el kell tűnnie. De azért több volt, mint agyrém: olyan politikai stratégia volt, amelynek egyik vagy másik eleme túlélte kitervelőjét és más-más egyvelegben újra meg újra jelentkezik a szovjet politikában. Megkülönböztető elemei a következők:

1.) Hruscsov vetett véget a GULÁG poklának. Ez a tette nem csupán az orosz annalesekben biztosít maradandó helyet sok szennytől mocskolt, sokban clown-szerű alakjának. Megvan az általánosabb történelmi jelentősége is: (jóllehet ma már nem nyújthatja azt a naív és hatalmas inspirációt, amelyet csak azok érthetnek meg, akik a XX. kongresszust, mint « hazatalálást » élték meg) lezárta a Szovjetunió « fasisztoid » periódusát. Természetesen sem szándékai szerint, sem ténylegesen nem szüntette meg az állam despotikus karakterét.

2.) Annak, hogy ezt megtegye, ára volt és Hruscsov — noha habozva és igen következetlenül — elkezdte fizetni ezt az árat. *Az ár a felülről jövő forradalmak korszakának lezárása volt.* (Ilyennek nevezhetjük például a brutálisan erőszakos szovjet kollektivizálást.) Hruscsov ebben is, mint csaknem mindenben, következetlen volt: elég ezzel kapcsolatban a « szűzföldek » megművelésére utalni, melynek módszerei a sztálini « lakosságcserére » emlékeztetnek. Brezsnyev, aki pedig Hruscsov történelmi alakjához mérve csak egy rosszhiszemű és gátlástalan hivatalnok, jobban megérezte az « idő szelét », és noha karrierjét a szűzföldeknek köszönheti, saját uralma alatt semmiféle ilyen kiruccanásba nem kezdett. De a fordulat mégis Hruscsov érdeme. Valamilyen módon belátta: kialakult életformák felülről jövő — « forradalmi » — szétrombolása elválaszthatatlan a tömegmegsemmisítés politikájától.

3.) Gazdasági téren Hruscsov *fő célkitűzése* az volt, hogy visszahozza a *racionalitást* a szovjet gazdasági életbe. Természetesen ő sem kérdőjelezte meg a szubsztantív racionalizmus elvét², amely (egyébként csak a vezetők agyá-

² A kifejezést, amelyet Hruscsov persze nem ismert, Konrád és Szelényi használja Max Weber nyomán.

ban, nem a valóságban) a rendszer logikája. Hruscsov egy pillanatig sem kételkedett, hogy néhány vezető testület döntése szükségképpen bölcsőbb, mint az emberek gyarló szükségletei. De a Buharin-Sztálin vita óta először helyezték vissza jogaiba (még ha csak részlegesen is) *a szovjet állampolgárt, mint fogyasztót*. Ennek egyik fontos mellékterméke volt a « második szovjet felvilágosodás », a természettudományok (és egy nagyon parányi mértékig: általában a kritikai józan ész) bizonyos mérvű létjogának elismerése.

4.) Végül, habár itt sem ellentmondások nélkül, Hruscsov léptette életbe az úgynevezett « békés együttélés » politikáját, mely — mint a hidegháború lezárása — szerves kiegészítője volt programja előbbi alkotóelemeinek.

Földrajzi, szociológiai és történelmi tényezők sajátos és egyszeri összejátszásának eredményeképpen mármost a « kádárizmusban » *rendszerre vált és fennmaradt*, ami Hruscsov kormányzatában csak következtelenül vagy alig végrehajtott, többnyire csupán meghirdetett, szociális és politikai program volt. Ennyiben persze a magyar hruscsovizmus: *kádár-izmus*. Valószínűleg egy vezető életéhez kötött.

Melyek voltak azok a körülmények, amelyek a kádárista hruscsovizmus létrejöttét elősegítették? Először is az, ami a társadalmi életben inkább (nagyon-nagyon ritka) kivétel, mint szabály: *egy kísérlet eredményeként* jött létre, egy valóságos, nem képletes tabula rasa-ból. Az ok közismert és nyilvánvaló: a szovjet rendszer kontinuitása Magyarországon október 23. és november 4. között megszakadt. Mikor november 4-én egy újra megszálló hadsereg helyreállította, a szovjet megszállás magyar fügefalevelének legyártásához a készletek enyhén szólva gyérek voltak. A lakosság elsöprő többsége a « forradalmi munkás-paraszt kormányt » egyszerűen árulónak tekintette, de az apparátus sem volt minden további nélkül használható. Egy része « áruló » lett (azaz népével és a Nagy Imre csoporttal szimpatizált), egy másik része várt a nyíltan sztálinista visszaütésre, s nem volt hajlandó magát a « ká-

dárista kalandorokkal » kompromittálni.³ Ebben a csaknem tökéletes elszigeteltségben, amelyben senki sem jósolt a « centristáknak » hosszú életet, nem maradt más hátra, mint a hruscsovista kísérlet. Tegyük hozzá: a *ráutaltság kölcsönös volt*. Hruscsov *Memoárjaiból* tudjuk, hogy Molotov már a XX. kongresszusi « titkos beszéd » olvasásakor figyelmeztetett a következményekre. Az ellentámadást (és várható következményeit) egy gyerek is kiszámíthatta, hát még az olyan öreg róka, mint Hruscsov. Ezért kellett neki a kádáristák, mint « az ő » XX. kongresszusának utólagos igazolói. Ha csak a régi stílusú sztálinisták tudnak rendet csinálni, akkor mi szükség lett volna rá, Hruscsovra? Ezért esett választása Titóval összhangban⁴

³ 1957 tavaszán a visszaütés meg is kezdődött, csupán — itt nem tárgyalandó okokból — csődöt mondott. A helyzet jellemzésére hadd elevenítsek fel egy tényt, amelyről maga Kádár emlékezett meg az MSZMP első, 1957 őszen tartott konferenciáján mondott beszámolójában (a teljes szöveg nyilvánosságra nem került, de zárt, « párt-bizalmas » anyagként olvastam). Szilvási Lajos író egyik Gyorskocsi utcai kihallgatásán a maga mentségére a következőt mondotta kihallgatójának: de hiszen ilyen kijelentéseket Kádár is tett az ellenforradalom alatt. Mire a kihallgató így felelt: Nyugodjon meg, majd Kádár ügyét is elővesszük. Mármost Kádár, a rendszer volt belügyminisztere és megkínzott politikai foglya, aki beszámolójában *idézi* ezt az epizódot, pontosan tudta, mekkora jelentőséget kell tulajdonítania egy ilyen nyilvánosan elhangzott mondatnak.

⁴ Ez szó szerint értendő. Micsunovics memoárjaiból tudjuk, hogy Hruscsov, aki a szovjet vezetőséggel együtt Brionira utazott Tito támogatását kikérni a beavatkozáshoz (a találkozó tényét Hruscsov is megerősíti *Memoárjaiban*), e találkozón, valószínűleg 1956. november 2-án, a beavatkozás utáni új vezetőségét latolgatva, München és Kádár személyét említette lehetséges első titkárként, állítólag látható habozással és belsőleg nem döntésre készen. Még a bajban is Magyarország szerencséjére, Tito Kádár mellett foglalt állást Micsunovics szerint.

Kádárra, ezért adott meg minden tőle telhető támogatást az új rendszer szociális kísérletének.

Van aztán egy sor körülmény, amelyek közül egyik sem lett volna elég *önmagában* ahhoz, hogy a kádárizmus « elégséges okává » váljék (közöttük több megtalálható volt másutt, de külön-külön), *együttesük* viszont már alapot nyújtott a társadalmi kísérlethez. A területileg és lélekszámát illetően, egyaránt kicsi ország « átfogható », könnyen megszervezhető. Noha nyersanyagban szegény, különös éghajlati nehézségek nem sújtják. Iparilag már a századfordulóra eléggé fejletté vált ahhoz, hogy a Rákosi-féle erőltetett iparosításban inkább hisztérikus kísérletet, mintsem a modernizálásból fakadó szükségletet lássunk. A felekezeti alapjában kétfelé váló ország mérsékelten vallásos: olyan vakbuzgó és általánosan elfogadott ellenféllel, mint amilyen a lengyel kommunizmusnak kell számolnia a katolikus egyház esetében, a magyar kommunistáknak sosem volt dolguk (az egyházi ellenfelet részben maguk teremtették). Magyarországon gyakorlatilag nincsenek nemzetiségek, ezzel egy további, a kelet-európai államokban mindenütt megtalálható elem kapcsolódik ki a szociális feszültségek rendszeréből. A kis Magyarországnak sosem volt számottevő hadserege, és a magyar vezetők gondosan szabotálták és szabotálják annak lehetőségét, hogy a honvédelmi költségvetés túl nagyra nőjön. (Közvetlenül 1956 után arra való hivatkozással, hogy a magyar hadsereg « nem megbízható »). Ez nem csupán kevesebb kiadást jelent, hanem egy sor külpolitikai feszültség elkerülését is.

Mindezek a feltételek azonban sosem vezettek volna a kádárizmushoz, mint « hruscsovista mintaállamhoz » a vezető csoport stratégiájának *machiavellizmusa* nélkül. Ezen nem olyan közhelyeket értek, mint « erkölcstelenség », « elvtelenség » (noha ebből is megvolt, amennyi kellett), sem valamiféle « tudományosan » előre eltervezett nagyszabású és ördögi koncepciót. Sok vonatkozásban Kádárék *alvajárók* voltak, akik kezdetben demokratikus frázisokkal nyugtatták saját rossz lelkiismeretüket november 4-ért, s szovjet gazdáiknak kellett « fejüket helyreigazítani », hogy — saját hatalmi szempontjukból — meg-

felelően cselekedjenek. De hamar megtalálták a szükséges principiumokat. Mindenekelőtt Machiavellinek ezt a gondolatát: « Helyesen elkövetett kegyetlenségeknek azokat nevezhetem, melyeket egyszer követünk el önmagunk biztosítására, és amelyekben később nem átkodunk meg, hanem olyan rendszabályokra váltjuk fel őket, amelyek a lehetőségig hasznosak az alattvalók számára. A helytelenül elkövetett kegyetlenségek azok, amelyek, noha kezdetben kisszámúak, az idővel növekednek. Egy hódítónak úgy kell intéznie dolgát, hogy egyszerre kövessen el minden kegyetlenséget, nehogy mindennap vissza kelljen térnie hozzájuk. »⁵

Mintha csak a kádárista erőszakszervek forgatókönyvvé alakították volna Machiavellinek ezt a gondolatát. 1956 után a megtorlásnak olyan hulláma futott végig az országon, amelyhez hasonló csak a görög polgárháború utáni leszámolás volt a világháború utáni Európában (a Szovjetuniót nem számítva). Abból a dilettáns « felmérésből », amely a különböző börtönökben raboskodó volt foglyokkal való beszélgetéseimből kerekedett, arra a meggyőződésre jutottam, hogy nem lehetett kevesebb, mint 2-3000 kivégzés 1957-59 között. A bebörtönzöttek száma ennek lealábbis a tizszerese volt, a hosszabb vagy rövidebb ideig internáltak száma pedig százezres nagyságrendű. Ezenfelül, szemben a Sztálin-Rákosi-időszak esztelen terrorjával, amely saját legmegbízhatóbb emberei ellen is fordult és a teljes irracionalitás atmoszféráját keltette, a kádárista megtorlás célracionális elnyomás volt. *Ellenségeit* üldözte (ami természetesen nem azonos a szocializmus ellenségeivel), és jutalmazta — élettal, enyhébb büntetéssel — a megalkuvást, a kompromisszumot, a bukott forradalom megtagadását minden olyan esetben, amikor nem volt eleve célja a látványos ítélet (mint a Nagy Imre-per fővádoltjai esetében). Ezenfelül és főképpen: hat esztendővel a forradalom veresége után teljes amnesztiát adott. Ez nem csupán akkor páratlan rekord, ha az európai diktatúrák gyakorlatával hasonlítjuk össze (Franco rendsze-

⁵ Machiavelli: A Fejedelem, Budapest 1944, 45. o.

rében sosem volt amnesztia, Görögországban csak 20 évvel a polgárháború után), hanem még egy olyan esettel is, mint a vichysta elítéltek helyzete a köztársasági gaullista Franciaországban.

Ugyanakkor helyes, ha az ellenzékiek szembefordulnak a kádárizmusnak a célracionális elnyomásból született « jó sajtójával », és nyíltan kimondják: noha az elnyomás sikeres volt, mert mélyen az agyakba véste a hallgatás parancsát, s ezért ma kevesebb megtorláshoz kell folyamodnia, az állam továbbra is *rendőrállam maradt*. Igaz, bizonyos megszorításokkal. Tudtommal Kádár, úgy is mint volt politikai fogoly, személyesen nagy gondot fordított arra, hogy a rendőri gyakorlatból eltűnjön a politikai foglyok fizikai bántalmazása. Korlátozták a rendőrhatóságok « ügykezelési » szabadságát is. Különösen ügyelnek a vezető réteg védelmére: a Központi Bizottság tagjait csak e testület külön engedélyével lehet kihallgatni vagy őrizetbe venni; mi több, vezető funkcionáriusokat *érintő* kihallgatásokat sem foganatosíthat a politikai rendőrség, megfelelő vezető testület előzetes engedélye nélkül. De a rendőrállam minden lényeges kelléke megmaradt. Mind a jogalkotás, mind a joggyakorlat a politikai hatalmi központok függvénye, és nem fordítva. A döntő fontosságú politikai ítéleteket politikai testületek hozzák meg *előzetesen*, nem pedig a bíróságok. (Nagy Imre és társai ítéletét is egy Központi Bizottsági ülés hozta meg, és — magától értetődően — előtte egy szovjet Politikai Bizottsági döntés.) A törvénykezés továbbra is *retroaktív*; az állampolgár sosem tudhatja, mikor válnak tettei, amelyek ma legfeljebb szabálytalanok voltak, holnap törvénytelené. Rendőri tevékenység nyilvános kritikája (vagy akár említése) nem csupán lehetetlen, büntetendő is. Noha a rendőrbíráskodás ma nem ölt tömegméreteket, létezik továbbra is az internálás és a « rendőri felügyelet » rendszere, mely tetszés szerinti pillanatban « vonhat ki a forgalomból » tizezreket. Mi több, a rendszer saját *normális* működése jelének tekinti, hogy szüntelenül folyik az, amit, sajátos szóalkotással, « belügyi munkának » hívnak. Kádár, akinek kitüntető vonása, hogy néha nyilvánosan is nevének nevezi a gyermeket, egy 1968-as beszédében

megjegyezte: ő megrovólag említette Dubceknek budapesti látogatása alkalmával a belügyi munka hiányát, és felhívta a figyelmét arra: éppen itt tartózkodása alatt számolt fel a Belügyminisztérium egy « ellenséges csoportot ». (A Pór-féle « maoista » csoportról van szó.)

A kádárista machiavellizmus további két (időrendben nagyjából egymást követő) alapfogása a következő volt. Közvetlenül a forradalom összeomlását követő években a nem nyilvános propaganda (minden rendelkezésére álló eszközzel — s néha még nyilvánosan is —) szüntelenül arra figyelmeztette a magyar tömegeket: a Nyugat ígéreteire számítani nem lehet. Mivel pedig ezek az ígéretek a Szabad Európán keresztül igen hangosak voltak, s mivel a Nyugatnak sem kedve, sem hatalma nem volt akár még csak arra sem, hogy a megtorlások erejét csökkentse, a magyar lakosság valóban egy « Münchent » élt végig, és — emberileg belátható ideig — emlékezni is fog erre. A második fázis annak szüntelen hangsúlyozása volt, hogy Magyarország az *egyetlen hruscsovista « reform »-állam* egy nem-hruscsovista (1964 után: egy anti-hruscsovista) környezetben. Itt három megjegyzés szükséges. Először: az ilyesfajta propaganda nem magyar monopólium: Ceaușescu szünet nélkül ezzel érvel, így például, nyílt formában, a cseh intervenció idején vagy a Zsil-völgyi bányásztrájknál. (Igaz, hogy az ő érve inkább a nacionalizmus « egyedül vagyunk »-ja, mint bármiféle hruscsovizmus.) Másodszor: az érvelés mindig diszkrét, sosem nyilvános vagy idézhető.⁶ Harmadszor: az érvelés mögött ismét nincsen egy tökéletesen tudatos, « ördögileg kitervelt » koncepció. A kádárista vezetők sokszor áztatják magukat, hogy politikájuk általánosítható, más kérdés, hogy mindig csak állhatatlan (Gomulka) vagy kompromittáló (Dubcek) szövetségesekre leltek.

Melyek a *kádárizmus mint « hruscsovista » rendszer* szerkezeti sajátosságai?

⁶ Kivétel Kádár híres beszéde Hruscsov bukását közvetlenül követően. A Lengyelországból hazatérő Kádár tiszteletadása a bukott szovjet főtitkárnak páratlan gesztus volt, melyet a Brezsnyev-csoport nem is felejtett el.

Gazdaságilag, miközben egy pillanatig sem szűnt meg a « szükségletdiktatúra » — vagyis politikai döntések szabják meg a gazdaság menetét — a következő tendenciák érvényesülnek: Először is lezárták a magyar gazdaság *extenzív* fejlesztésének korszakát és áttértek az *intenzív*re.⁷ Ez igen szigorú és orthodox értelemben «hruscsovizmus»: gazdaságilag pontosan annak felel meg, amit a felülről jövő forradalmak korszaka lezárásának neveztem. Alapelv továbbá az a szintén hruscsovi principium, hogy az állampolgárban fogyasztót is kell látni. A magyar gazdaságban, méghozzá egészen a legutóbbi időkig, ez úgy érvényesült, hogy a juttatásoknak *direkt* és *személyi jellegűeknek* kell lenniük, s évről évre, ha csekély mértékben is, növekednek, hogy az állampolgár ezt a tendenciát állandóan érezze. Ez lényeges volt *egy forradalom utáni társadalomban*, melynek vezető rétege sosem felejtí, hogy 10 napra elvesztette a hatalmat és üldözötté vált. Igen sokan írtak erről, én épp csak megemlítem, hogy mindez *túlságosan alacsony beruházási rátával* jár együtt, ami részben azzal fenyeget, hogy Magyarország lemarad a modern technológiai fejlődésben, részben pedig azzal, hogy baj lesz az elhanyagolt infrastruktúrával. De ez a körülmény is mutatja, miért lehet a kádárizmus hruscsovizmus és miért nem lehet más is az. A Szovjetunió, mint világhatalom, természetesen egy pillanatig sem engedheti meg magának az alulinvesztálást, már csak a katonai kiadások miatt sem. Végül: a kádárizmus a gazdasági élet minden területén eltúri és bátorítja azt, amit Hegedűs András és Márkus Mária « második ökonómiának » neveztek. Ez a kiegészítő jövedelemforrás (vagy jövedelem-újraelosztás) egyszersmind hiányzó szociális szolgáltatások « alulról jövő » pótlása.⁸

⁷ A két kifejezést Jánossy Ferenc megkülönböztetésének értelmében használom. Az extenzív periódust a racionális számítástól elrugaszkodó nagy beruházások, valamint új (elsősorban paraszti) munkaerőnek az iparba való erőszakos átirányítása jellemzi. Az intenzív, úgynevezett kalkulatív módszerekkel és modern technológiával növeli a produktivitást vagy tesz erre legalább kísérleteket.

Külön kell szólni a rendszer *agrárpolitikájáról*. Ez a kelet-európai szocializmusban, mely a modern történelem egyik legnagyobb mérvű agrárhanyatlását hozta létre, nem egyszerűen a « gazdaság egy ága », hanem általános és központi fontosságú társadalmi kérdés.⁹

Magától értetődően, a Kádár-kormány, amely legalább a parasztságot akarta 1956-ban semlegesíteni (minthogy elég baja volt az « uralkodó munkásosztálynak ») fűt-fát megígért. A kötelező begyűjtés véglegesen meg is szűnt. Azok az ünnepélyes ígéreték azonban, melyeket a magyar falunak arról tettek, hogy soha többé nem lesz erőszakos kollektivizálás, már 1958-ban kezdtek kétségessé válni. Ebben az évben (Lengyelország kivételével) a Szovjetuniótól függő valamennyi kelet-európai ország Központi Bizottságának ülésein napirendre került a kollektivizálás. Mint Donáth könyvéből kitűnik (a szerző szemlátomást bizalmas okiratokba is bepillantott), a magyar KB előtt két opció feküdt: az egyik a régi stílusú *kényszerszövetkezetesítés*, a másik: « kollektivizálás gazdasági ösztönzőkkel ». A megoldás egy jellegzetes, elméletileg tökéletesen értelmezhetetlen, kádárista kompromisszum: « erőszakot nem szabad alkalmazni », de a folyamatnak « politika-irányítottnak és nem gazdaságilag motiválnak » kell lennie. Gyakorlatilag, Donáth krónikája szerint, három tényező döntött. Az első: *a magyar paraszt rezignációja*. Miután kommunista kormányok sorsfordulóról-sorsfordulóra (1948-ban, 1953-ban, 1956-ban) mindig újra megígérték, hogy erőszakos kollektivizálás pedig nem lesz, és az erőszak új hulláma mindig újra bekövetkezett, az érintett társadalmi osztály ellenállóképessége végülis éppúgy elfogyott, ahogy elfogy az egyéneké. A második tényező természetesen maga az erőszak volt. Ez ugyan tagadhatatlanul nem érte el a « klasszikus » színvonalat, a sztálinit, amely még Solohov hazugul megszépítő beszámolójában

⁸ A « második gazdaság » az egész szovjet világban kifejlődött, habár nem egyforma mértékben. — *A szerk.*

⁹ Az elemzésben mindvégig Donáth Ferenc *Reform és forradalom* című kitűnő könyvére támaszkodom.

is bővelkedik a borzalmakban, vagy akár a Rákosi-időbe-
lit, de azért nyomatékos volt és kellett is lennie egy
olyan periódusban, amelyben épp csak lezárultak a meg-
torlások az « ellenforradalmi cselekményekért ». Harmad-
szor: az új vezetőség nemcsak büntetni, jutalmazni is
tudott, részben egyénileg (személyek megvásárolása), rész-
ben kollektíve (mezőgazdasági árak emelésével, stb.).
1959-ben a folyamat befejeződött, és ha minden a szoká-
sos kelet-európai forgatókönyv szerint bonyolódik, Ma-
gyarország teljes agrárösszeomlással néz szembe, ami egy-
ben meggyőződésem szerint a kádárista kísérletnek is el-
kerülhetetlenül véget vetett volna.

Ezen a ponton következett be a « kádárizmus » leg-
politikussabb tette. (Szándékosan fogalmazok ilyen sze-
mélytelenül: a pozitív fordulat bizonyosan nem jöhetett
volna létre Kádár egyetértése nélkül, de épp ily bizonyo-
san nem Kádár, hanem mások, például esetleg Fehér La-
jos, voltak a kezdeményezők.) A parasztság drasztikus
kizsákmányolása helyett, ami a « forgatókönyvileg várha-
tó » lépés lett volna, létrejött az a — kommunista rend-
szerben páratlan — esemény, amelyet Donáth a « vezetés
és parasztság közti első jelentékeny *megegyezésnek* » ne-
vez.¹⁰

Őszintén megvallom, nem tudom pontosan megnevez-
ni azokat a csatornákat, amelyeken keresztül az « egyéni »
a kollektíven belül elindulhatott a (relatív) gazdagodás
útján. Csupán két eredményre tudok rámutatni. Az egyik:
a magyar város folyamatosan jó élelmiszerellátása. A má-
sik: a parasztság passzív értelemben « kádárista » lett,
azaz megnyugodott az új helyzetben, amelynek végső alap-

¹⁰ Természetesen itt sem morális szempontok voltak a
mérvadók, hanem az a körülmény, hogy a kádárista « alul-
invesztált » gazdaságnak nem volt szüksége a parasztból
kisajtott értéktöbbletre, hanem inkább a városi lakosság
rendszeres és jó élelmiszerellátására politikai megfontolás-
ból. De hogy a vezetőknek volt elég józanságuk *saját*
érdekeik felismerésére, szemben a lengyel vezetéssel, az
politikai tehetségre vall.

elveihez továbbra sincs ugyan köze, de amelyet nem csupán kikerülhetetlennek, hanem bizonyos mértékig hasznathajónak is tekint. Ez az « idill » csak egy pillanatra borult fel, 1973-ban, amikor az ún. munkásellenzék parasztellenes demagógiája új árpolitikát kényszerített a falura. A hirtelen meredeken felszökő élelmiszerárak hozzáértők szerint egyfajta « falusi sztrájk » szimptomái voltak. Amint Kádár, 1975-ben, visszatért a *tényleges* hatalomba és ezen a helyzeten változtatott, a másfél évtizede működő kompromisszum helyreállt.

Ebben az értelemben az a ritka helyzet áll fenn, hogy egy ponton, a *gazdasági reform* tekintetében, elfogadjuk a rendszer önjellemezését, mint megközelítően hiteleset. A gazdasági reformmal történő — mindig következetlen, mindig csak félig eredményes — kísérletezésnek a kelet-európai rendszerekben három tipikus oka van. Az első kézenfekvő: a gazdasági összeomlás. Ez tiszta formában Sztálin után ritkán következett be, de azért erre is akad példa, mint Novotny Csehszlovákiájában, ahol egyszerűen be kellett szüntetni az ötéves tervet a csőd következtében. A második: az előre elhatározott és tervszerű összeolvadási kísérlet a nyugati gazdasági rendszerrel, a keleti politikai struktúra valamilyen változatának megtartásával, és az ezzel járó összes ellentmondással. Nyilvánvalóan Jugoszláviáról beszélek; más államnak a szovjet blokkban csak a nyugati részesedés fokozatos növelése volt nyitva mint lehetőség. A magyar vezetés igazat mondott, amikor azt állította: sem külső kényszer (csőd) nem kényszeríti a reformra (vagy a reformmal való kísérletezésre), sem odafordulás a Nyugathoz, hanem saját politikájának belső logikája. Pontosan két körülmény: az egyik a « fogyasztáscentrikus » beállítottság, a másik pedig a magyar lakosságnak az a félreismerhetetlen akarata, hogy « prémiumot » kapjon a forradalom utáni politikai jó magaviseletért. Hogy aztán a reformot mindig csak meghirdetik, előveszik, majd elfelejtik, még a kompromisszumosan végiggondolt elveit sem hajtják végre, az más kérdés és távolról sem véletlen. Mindaddig, amíg legalább gazdasági tekintetben Magyarországnak nem lesz « ju-

goszláviai mozgástere », a reform megvalósítása még igen korlátozott értelemben sem lehetséges.

A kádárizmus harmadik sajátossága egyedülálló politikai szerkezete. (Természetesen amikor egyedülálló szerkezetről beszélek, ezt egy általános leninista kereten belül értem.) Ennek első alkotóeleme « *pressure group* »-ok létezésének hivatalosan nem-legitimált, de tényleges elfogadása. Magától értetődik, a nem-hivatalos és a nem-legitim jelleg döntő, mert bármiféle legitimáció ellenhatalomhoz, a párt « elsőszülöttségi jogának » elvesztéséhez vagy legalábbis meggyengítéséhez vezetne. Nem véletlen például, hogy *elvben* a *kollektív* petíció vagy tiltakozás súlyosan büntetendő. (Viszont mint 1977-ben és 1979-ben kiderült, a kádárista rendszernek esze ágában sincs saját törvényeit végrehajtani, ha ebből nem származik előnye.) A rendszer első és leggyakoribb tárgyaló partnere az *ideológiai értelmiség*, amely valaha a lázadás melegágya, ma igen nagy részében a korrupció és az « állampolgári megértés » siralmas példája. (Déry Tibor szomorú emberi és, meggyőződésem szerint, művészi hanyatlása volt ennek legriasztóbb példája.) De azért ez természetesen « adok-kapok » rendszer: a magyar ideológiai értelmiség *reálisan* hivatkozik arra, hogy Kelet-Európában a legszabadabb, értsd: sok mindent kimondhat és a cenzor inkább « belül », mint « kívül » van. Utánuk következnek a magyar egyházak őskonzervatív vezetői, nem egy közülük olyan szociális eszmékkal, amelyek egy érintetlen ancien régime-et idéznek fel. Persze az ő alkujuk sem egyszerűen korrumpálódás. Mögötte reális koncessziók húzódnak a rendszer részéről a vallásgyakorlat háborítatlansága irányában, mégha ezek a koncessziók terheltek is cenzurális kötöttségekkel, következetlenségekkel és elfogultságokkal (elsősorban a szekták rovására). A harmadik tárgyaló csoport az ún. technokrácia, amelynek tagjai politikailag részben « belül » vannak a rendszeren, részben rajta « kívül », de ami jövedelmüket, szakmai érdeklődésüket és szenvedélyeiket, helyzetüket illeti, egységes réteget alkotnak. Bizonytalan státuszú (és gyakorlatilag közösen alig szervezett), de azért létező együttes a befolyásos parasztvezetők (tsz-elnökök, stb.) csoportja, amelynek

tagjai inkább megyei szinten fejtenek ki nyomást, de amelynek jelenléte és érdekei nélkül a magyar panoráma nem érthető.

A politikai szerkezet második alkotó eleme: *a mindennapi élet tudatos depolitizálása*. A nyugati újbaloldaliak keserű csalódására, ezt a — számukra oly megbotránkozató — körülményt a lakosság engedménynek és megkönnyebbülésnek tekintette, és az is volt. Oszlassunk el ugyanis egy téveszmét: itt nem « atomizált individualizmus » áll szemben valamiféle, egykor állítólag létezett kollektívizmussal. A Sztálin-korszak embere, aki az utcán hangosan éltette tévedhetetlen vezérét, együtt, egy tömegben más hangos ünneplőkkel, nem kevésbé, hanem *sokkal inkább magányos* lény volt: fenyegetett és másokat létében fenyegető atom hasonló atomok tömegében, melyet a kölcsönös és minden életviszonylatot átható rettegés és bizalmatlanság jellemezett. Ehhez a brutális manipulációhoz képest a Kádár-korszak finom manipulációja (hogy Lukács György terminusait használjam), haladás volt abban az egyszerű értelemben, hogy kevésbé volt elviselhetetlen.

Külön kell szólni a kádárizmus egy vonatkozásáról, melynek köszönheti nyugati jó sajtója nagy részét: *útlevelpolitikájáról* és *tömegturizmusáról* (mely utóbbin mind a kimenő, mind a bejövő forgalmat kell érteni). Ez a « magyar sajátosság » ismét a kádárista machiavellizmus és józan ész diadala a szovjet ortodoxia felett. Annak, hogy az állampolgár utazhat, három előnye van. Az első: elmúlik a kollektív klausztofóbia, a szovjet állampolgár (elsősorban a városi lakos és a fiatal korosztálybeli) tömegpatológiája, ami gyakran politikai feszültséggé alakul. A második: a turista látszólag objektív véleményt alakít ki a nyugati életformáról, és ez a vélemény az esetek többségében, ha nem is kritikus, de legalábbis tartózkodó. Azonban a vélemény csak látszólag objektív. Egyfelől a keleti turista a nyugati liberális kapitalizmus valóságos szerkezeti problémáiból, dilemmájából semmit sem lát és semmit nem is láthat. Másfelől azonban mint *vásárló*, és tegyük hozzá, kis pénzü vásárló, utazik, tehát, amint felocsúdott az árubőség élményéből, saját kis pénzét ha-

sonlítja össze az árakkal (az utolsó évtizedben: a növekvő inflációval) és sokkal hűvösebb viszonyt alakít ki a Nyugattal, mint a hidegháborús időkben. Viszont mindabból, amit egy liberális rendszer valóban kínál (elsősorban szabadságjogokban), mint nem-állampolgár, gyakorlatilag semmit sem láthat. A kép tehát eltorzított marad. A harmadik előny: az állampolgár saját pénzén, tehát saját bérének meghatározott részéből hoz be egy sor olyan árut, amelyet a fogyasztói politikára beállított magyar társadalomban az államnak kellene importálnia. Azonban igen jellegzetes (és távolról sem lapos frázis, hanem tömör és realiztikus helyzetleírás) volt Kádár válasza egy külföldi újságíró kérdésére, amely így hangzott: van-e a magyar állampolgárnak joga útlevélhez? Válasz: a magyar állampolgárnak joga van útlevélért folyamodni. Ez derültséget keltett, pedig pontosan leírja a történelmi és földrajzi szituációt. Ha valaki nyugati útlevélért folyamodott volna 1952-ben, Rákosi Magyarországon (vagy tenné ugyanezt ma, mondjuk Észak-Koreában), hamar megtanulná, milyen kevésbé jog ez a kérés. Másrészt e jog jellege: *ius supplicationis*, a kérelmezés joga, ahol is az autoritás forrása és a döntési jog kizárólag az államhatalom oldalán van.

A magyar hruscsovizmusban az egyes hatalmi centrumoknak megvan a maguk sajátos dinamikája, de Kádár személyének — mint erre már sokan rámutattak — megkülönböztetett szerepe van. Ha nem is érte el Titó fellebbezhetetlen tekintélyét (hogy is érhetne volna el: mindig volt kihez fellebbezni ellene, nevezetesen a szovjet Politikai Bizottsághoz), emelkedése bámulatos. Az az ember, akit a lakosság Quislingnek kezelt 1956 végén, apparátusa pedig egy kétes múltú és nem is kétes jövőjű átmeneti figurának, Kelet-Európa — Tito, Enver Hodzsa és Ulbricht után — leghosszabb politikai karrierrel rendelkező államférfia lett, akit az « utca embere » is egy bizonyos mértékben respektál, ha nem is mint kommunistát, hanem mint az elképzelhető legjobb megoldást az adott körülmények között. Kádár maga felettébb realiztikusan ítéli meg ezt a glorieolát, és talán ő tudja legvilágosabban: milyen ingatagok, kettős értelemben is, ennek a látszólag

elvitathatatlan helyzetnek az alapjai. Egyrészt a szovjet vezetőség egy szóval eltávolíthatja helyéről, és neki nincs kihez fordulnia. Az 1956-os « Forradalmi-Munkás-Paraszt-Kormány » feje, aki szovjet tankokkal érkezett Pestre, nem fordulhat a magyar tömegekhez, mint Titó bármikor tehette volna, és saját apparátusáról sem lehetnek (különösen az ún. munkásellenzék 1972-73-as « csendes palotacsínye » után) különösebb illúziói. Másrészt alig hiszem, hogy kételkednék abban: a tömegek támogatása kormányának mint a legkisebb rossznak, és nem rendszerének szól. Éppen ezért politikáját a Központi Bizottságban — amennyire ez a dokumentumokból és a hírekből kiolvasható — a legnagyobb óvatosság jellemzi. Kádár sosem engedi meg magának Titó fejedelmi allűrjeit. Törekszik arra (és többnyire sikerrel), hogy a KB politikáját előzetesen befolyásolja a Politikai Bizottság és a Titkárság igen hatalmas eszközeivel, de tudomásul veszi különböző csoportok létét a Központi Bizottságban (amíg ez nem ölt nyíltan frakció-jelleget), politizál velük, tiszteletben tartja érdekeiket és természetesen kijátsza őket és kölcsönös féltékenységüket egymás ellen. Ebben az értelemben Kádár alkalmazza a « kádárizmust » saját rendszere hatalmi centrumaira.

Melyek a rendszer jövőbeli alternatívái, lévén Kádár János maga közel hetven éves? Az első alternatíva a rendszer folytatása, Kádárral és utána valamely epigonjával. Ez a lehetőség igen törékeny, mert részben az utód szerencsés megválasztásán múlik (tehát alig rendelkezik nagyobb mozgástérrel, mint az örökletes királyság, amelynek a genetikai kód szab határt), részben a szovjet vezetőség akaratán. A második lehetőség valamiféle fél-sztálinista restauráció, az úgynevezett « kemény vonal » győzelme. Ennek a győzelemnek politikailag könnyen adódó előfeltételei ellenére, talán még kevesebb esélye van, mint az elsőnek. Teljesen a szovjet vezetőség akaratán múlik, és tökéletesen a magyar lakosság akarata ellenére valósulna meg. Az utóbbi önmagában nem ellenérv, és az előbbi, a szovjet vezetőség szándékai, világosan inkább hajlanak a « keménykezűek », mint a gyanús liberálisok felé. Azonban a szovjet vezetőségnek túlságosan megvannak a ne-

hézségei ahhoz, semhogy újabb konfliktusokat kockáztasson. Ezért valószínűleg sajtó szívvvel ejteni fogja leghűségesebb magyar mamelukjait, ahogyan ejtette már őket 1968-ben és 1975-ben is. A harmadik lehetőség volna a « kádárizmus titoizálódása », ami főképp gazdasági változásokkal járna, lényegében a nyugat-európai közös piac-hoz való csatlakozással. Ezzel a kádárizmus valóban kilépne saját történelmileg adott keretei közül. A harmadik perspektíva akadálya nyilvánvaló: a magyar függetlenség hiánya. Különösképp súlyosan esik ez latba egy olyan világban, ahol még annak is fennáll a lehetősége, hogy — a titoizmus kádárizálódik.

(Íródott 1979 őszén)

[Az elmúlt 25 év társadalmi és politikai rendszerét tárgyaló korábbi írásaink:

Kovács* János: « A szabadság egy rejtett dimenziója » (Magyar Füzetek, 1).

Kemény István: « Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon? » (Magyar Füzetek, 1).

« A gulyás szigetcsoport » és más szamizdat írások (Magyar Füzetek, 2).

Libertarius: « Rövidtávú magyar reálpolitikák » (Magyar Füzetek, 6).

Sociologus: « A következő évtized » (MF, 6).

Zsille Zoltán: « Fekete ökonómia » (MF, 6), valamint ugyanott Zsille beszélgetése Hegedűs Andrással és Földvári Tamással.]